

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ Naxçıvan Dövlət Universiteti

YUXARI ƏYLİS: TARİXİ, ABİDƏLƏRİ

Rayon mərkəzindən 12 km məsafədə yerləşən Yuxarı Əylis kəndi orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsinin inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Hazırda Ordubad şəhərinin şimal-qərb tərəfində mövcud olan Yuxarı və Aşağı Əylis kəndləri 1590-cı il tarixli «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə «Əylis» və «Səhrayı Əylis» kimi qeyd olunmuşdur (2, s. 212). Bundan 137 il sonra, yəni 1727-ci ildə osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş «Naxçıvan səncağının müfəssəl dəftəri»ndə isə bu kəndlər Yuxarı və Aşağı Əylis kəndləri kimi verilmişdir (2, s. 212-216).

Ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparılmadığı üçün yaranma tarixi haqqında qəti fikir söyləmək mümkün olmasa da, qaynaqların da təsdiq etdiyinə görə orta əsrlər zamanı kiçik şəhər kimi yüksək inkişaf səviyyəsində olan Əylis bölgənin mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Həmin vaxt iqtisadiyyatında ipək və digər mallarla ticarətin üstünlük təşkil etdiyi Əylis şəhəri XVI yüzillikdən etibarən Səfəvi şahlarının xüsusi himayəsinə keçməklə xass (feodalizm dövründə Yaxın Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda hökmdara və onun ailə üzvlərinə məxsus torpaq sahəsi) kimi toxunulmaz mahal idi. Onun sakinləri vergini bilavasitə şahı ödəyirdilər (1, s. 211-212). Əylis tacirləri Yaxın Şərqi və Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinə girmiş, həmin ölkələrlə bir sıra mallarla yanaşı, əsasən ipək ticarəti etmişlər. Əylisdə indiyədək qalan gözəl yaşayış evləri, memarlıq abidələri və onların qalıqları, hətta kənddə XVII əsrdə kəhriz sisteminin mövcud olması burada əhalinin böyük imkanlara, yüksək mədəni səviyyəyə malik olmasından xəbər verirlər.

Yuxarı Əylis kəndində vaxtilə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas tərəfindən inşa etdirilən, bir neçəsi bu günədək salamat vəziyyətdə gəlib çatan və şahın adı ilə adlandırılan məscid, mədrəsə və körpü kəndin orta əsrlər dövründəki inkişaf səviyyəsini göstərir. Kəndin əsas məscidinin Şah Abbas məscidi adlandırılması onun Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas tərəfindən inşa etdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Ümumiyyətlə, Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı inşa edilmiş bir çox abidələr, o cümlədən məscidlər, hamamlar,

körpülər, göllər və s. I Şah Abbasın adı ilə əlaqələndirilir. Naxçıvanda əhali arasında tədqiqatçıların da təsdiq etdiyi belə bir fikir vardır ki, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629-cu illər) Azərbaycanda müxtəlif təyinətli 999 abidə tikdirilmişdir (3, s. 125). Bu abidələrin sayının konkret olaraq 1000 deyil, 999 kimi ifadə olunması I Şah Abbas dövründə Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, hərbi vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq ölkədə quruculuq işlərinə yüksək dərəcədə fikir verilməsi, bu rəqəmin daha əzəmətli səslənməsi və sonsuzluğa doğru getməsi ilə əlaqədardır. Naxçıvanda Şah Abbasın adı ilə əlaqələndirilən abidələrin, o cümlədən də Əylis məscidinin də həmin dövrdə inşa etdirilməsi ehtimal olunur.

Zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatmış məscid Əylisin ən qədim məhəllələrindən biri olan Meydan məhəlləsində yerləşdiyinə görə «Meydan məscidi» də adlanır. Girişi qərbdən olan (daxildən ölçüsü: uzunluğu 11 m, eni 7,7 m, hündürlüyü 4,2 m) məscidin şimal tərəfində məscidə bitişik təsərrüfat binası vardır. Məscidin şərq, qərb və cənub divarlarında pəncərələr qoyulmuşdur. Maraqlıdır ki, bu pəncərələrin hamısının üstündə, təxminən 30 sm hündürlükdə ikinci pəncərə vardır. Görünür bunu nəzərə alaraq V.M.Sisoev yazır ki, bina iki mərtəbəli deyil, ancaq iki işıqlıdır. Çünki ikinci mərtəbə birincidən ayrılmamış, birinci mərtəbənin pəncərələri üzərində təxminən ikinci mərtəbə yüksəkliyində əlavə bir neçə pəncərə düzəldilmişdir (7, s. 161).

Məscidin şimal-qərb tərəfində, məscidin həyətinin şimalında, bəzi adamlar tərəfindən səhvən «Qonaq evi» adlandırılan mədrəsə binası vardır. Girişi cənubdan və iki mərtəbədə ibarət olan mədrəsə binası da indiyədək yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Mədrəsənin birinci və ikinci mərtəbələri giriş və əsas otaqlardan ibarətdir. Hər iki mərtəbədə əsas otaqlar üç pəncərə ilə yaxşı işıqlandırılmışdır. Birinci mərtəbənin tavanı daşla ovalvari şəkildə hürülmüşdür. İkinci mərtəbəyə və mədrəsənin damına çıxmaq üçün arxışimal divarda vintvari pilləkən düzəldilmişdir.

Bu məscid Naxçıvan bölgəsində Ordubad Cəme məscidindən sonra yanında mədrəsə binası olmaqla indiyədək gəlib çatan ikinci məsciddir. Yanında belə gözəl bir mədrəsənin fəaliyyət göstərməsi məscidin, eyni zamanda Yuxarı Əylisin orta əsrlər zamanındakı ehtişamından xəbər verir. Bu mədrəsədə orta əsrlərdə Əylis şəhərinin və ətraf yerlərin uşaqları təhsil almışlar.

Məscidin şimal-şərq tərəfində yenə də məscidə bitişik hamam vardır. İndiyədək nisbətən dağılmış vəziyyətdə gəlib çatan hamamın hazırki görkəmi və ölçüləri göstərir ki, o çox möhtəşəm bir abidə olmuşdur. Hamamın məscidin yanında inşa edilməsi onun əsasən məscidə xidmət etməsi səbəbindən irəli gəlmişdir. Ordubad bölgəsinin Gənzə kəndindəki Hacı Hüseynqulu məscidinin yanındakı hamam da eynilə bu hamam kimi

məscidin şimal-şərqində oxşar şəkildə inşa edilmişdir. Ona görə də ehtimal etmək olar ki, onlar eyni usta tərəfindən inşa olunmuşdur.

Kəndin mərkəzində, hazırda bazar meydanı adlanan yerdə orta əsrlər zamanı böyük ticarət mərkəzi olmuş, müxtəlif ölkələrdən gələn tacirlər burada alver etmişlər. Bazarda çoxlu dükanlar, dükanların altında zirzəmilər olmuşdur. Bu zirzəmilər anbar rolunu oynamış, kənar yerlərdən gətirilən mallar bu anbarlarda saxlanılmışdır. Həmin anbarların çoxu indiyədək salamat vəziyyətdə qalıb çatmışdır. Zirzəmilər inşa edilərkən ağac, taxta materialından istifadə edilməmiş, mədrəsədə olduğu kimi tavan daş və əhənglə ovalvari formada hörülmüşdür.

Bazarın şərq tərəfindən axan Əylis çayının üstündən salınan, adı daşla hörülən və el arasında Şah Abbas körpüsü kimi tanınan körpü mühüm ticarət, iqtisadi əhəmiyyətə malik bir abidə olmuşdur. Orta əsrlərdə Ordubad-Əndəmic-Əylis istiqamətində hərəkət edən ticarət karvanları bu körpüdən (uzunu 9 m, eni 3,2 m, hündürlüyü 9 m) keçərək Əylis bazarına daxil olurlmuş. Burada dincələn və alver edən tacirlər Vənənd istiqamətində irəliləyərək yollarına davam edər, orta əsrlərdə Vənəndçayın üzərində salınan, ancaq indiyədək elmə bəlli olmayan, Vələver kəndi ilə Başkəndi birləşdirən körpüdən (təxminən 10 m uzunluğunda olan biraşırımlı bu körpü zaman keçdikcə dağılmış, ancaq bünövrəsi qalmışdır. Çox möhkəm olduğu üçün ən güclü sel suları indiyədək onun özülünü yuya bilməmişdir.), sonra isə Gilançayın üzərindəki Sabirkənd (Sabir dize) və yaxud ondan bir az şimaldakı Gilançay körpüsündən keçərək qərbə doğru gedərmişlər. Qərbdən şərqə gedən ticarət karvanları da bu yoldan istifadə edəmişlər. Kəndin məhəllələrindən biri olan Xoşkeçin (hazırda təhrif olunaraq Xoşkeşin, İşkeşin kimi deyilir) məhəlləsinin adı bu körpü ilə əlaqədar yaranmışdır. Yerli əhalinin fikrincə, bu söz «körpüdən xoş keçin» mənəsindədir.

Bazarın cənubunda iri həcmli (uzunu 40 m, eni 6 m, hündürlüyü 4 m) karvansara olmuşdur. Yerli əhalinin fikrincə, karvansara da Şah Abbas zamanında inşa etdirilmişdir. Fikrimizcə, qaynaqlarda verilən məlumatlarda göstəriləyi kimi 27 may 1680-ci ildə cümə axşamı günü Əylisli Musa bəyin nəvəsi Musa bəyin Əylis bazarının cənub tərəfində bünövrəsini qoyduğu karvansara (4, s. 122) bu karvansaradır. Karvansaranın qərb və cənub divarları, həmçinin, zirzəmiləri indiyədək salamat vəziyyətdə qalmışdır. Karvansaranın geniş həyəti, həyətin ətrafında təsərrüfat binaları, anbarlar, tövlələr var imiş. Kəndin yaşlı əhalisinin dediyinə görə karvansaranın həyətinə 50-60 dəfə yatışa bilirmiş.

Karvansaranın qərb divarında zirzəmiyə yük boşaltmaq üçün maili istiqamətdə, dairəvi, diametri təqribən 70 sm olan boru şəkilli yerlər olmuşdur. Yüklər bu yerlərdən zirzəmiyə buraxılmış, içəridəki adamlar həmin yükləri anbara yerləşdirmişlər. Bu yerlər də indiyədək qalmaqdadır. Əylisli

Zəkəriyyənin yazdığına görə karvansaranın dükan və bazarları da olmuşdur (4, s. 122).

Kəndin cənub girişində son zamanlaradək qalıqları qalan və el arasında «Qala qapısı» adlandırılan yer var idi. Bu yer orta əsrlər zamanı gömrük məntəqəsi rolunu oynamış, cənub yolu ilə şəhərə daxil olan və şəhəri tərk edən adamlar və mallar burada yoxlanmış və qeydiyyatdan keçmişdir.

Qeyd olunan maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, kənddə zamanımızadək orta əsrlər zamanı yaradılmış çoxlu epigrafik abidələr – müsəlman kitabələri də gəlib çatmışdır. Zaman keçdikcə təbii və s. qüvvələrin təsirindən çoxu məhv olaraq sıradan çıxmış bu kitabələrin bir qismi AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru M.Nemət tərəfindən öyrənilsə də (6, s. 88, 99-100), hələlik onlar tam tədqiq olunmamışlar. Biz XX yüzilliyin 80-ci illərində Yuxarı Əylis kəndində olarkən kənddəki orta əsr qəbiristanlığında bir neçə başdaşı tipli xatirə abidəsi qeydə almış və onların üzərindəki kitabələri tədqiq etmişdik. Tədqiq etdiyimiz kitabələrin əksəriyyəti qadınların xatirəsinə hazırlanmışdır. Orta əsrlər zamanı, islam dininin hakim olduğu və hicabə ciddi əməl olunduğu bir dövrdə Əylisdə qadınların xatirəsinə bu qədər çox qəbirüstü abidələr hazırlanması diqqəti cəzənlən məsələdir.

Müsəlman epigrafikası üzrə tanınmış tədqiqatçılardan tacik alimi A.Muxtarovun (5, s. 69) və dağıstanlı alim Ə.Şıxsəidovun (8, s. 328) fikrinə görə orta əsrlərdə bir sıra qadınların xatirəsinə möhtəşəm yazılı abidələrin hazırlanması onların əcdadlarının və ya özlərinin sosial vəziyyəti, kübar məşəyi ilə əlaqədar olmuş, həmin qadınlar əsasən vəzifəli və imkanlı şəxslərin ailə üzvləri olmuşlar. Bu baxımdan orta əsr Əylis şəhərində qadınlara məxsus məzar kitabələrinin çoxluğu təbii görünür. Ona görə də ehtimal etmək olar ki, xatirəsinə məzar kitabələri hazırlanmış bu mərhumlar Əylisin kübar ailələrinə mənsub qadınlar olmuşlar.

Elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq vaxtilə Yuxarı Əylis kəndindən qeydə aldığımız həmin xatirə kitabələrinin bir neçəsi haqqında bəhs etmək istəyirik.

1. Boz daşdan hazırlanmış düzbucaqlı formalı başdaşı (54 x 29 x 13 sm) üzərində 5 sətirdə ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: «Rəhmli və bağışlayan Allahın adı ilə! Quran LV-26, 27. Hacı İsmayılın qızı, mərhumə Cəmilə, 1127-ci il».

1127 h.i. = 07.01.1715 – 26.12.1715-ci il.

2. Sarımtıl rəngli mərmərdən hazırlanmış ikinci başdaşı üzərində ərəb dilində, süls xətti ilə aşağıdakı məzmununda kitabə yazılmışdır: «O əbəddir! Quran LV-26,27. mərhumə, günahları bağışlanmış Hökumə xanımın vəfat tarixi: Şaban ayı, 1190-cı il».

Şəban 1190 h.i. = 15.09. – 13.10.1776-cı il.

Yuxarıdan çatma tağla tamamlanan başdaşının kənar haşiyələri xüsusi ustalılıqla naxışlanmışdır və bədii daşyonma sənəti nümunəsi kimi diqqətə cəlb edir.

3. Yuxarıdan çatma tağla tamamlanan sarımtıl rəngli mərmərdən hazırlanmış başdaşı (65x32x8 sm) üzərində ərəb dilində yeddi sətirdə yazılmış kitabə. Mətni belədir: «O, əbədidir! Quran, LV-26, 27. Hacı Muhsinin qızı mərhumə, günahları bağışlanmış Ummun vəfat tarixi. 1201-ci il».

1201 h.i. = 24.10.1786 – 12.10.1787.

4. Sarımtıl rəngli mərmərdən hazırlanmış başqa bir başdaşı tipli xatirə abidəsi (51 x 31 x 7 sm) yuxarıdan çatma tağla tamamlanmışdır. Üzərində 6 sətirdə ərəb dilində yazılmış kitabənin mətni belədir: «O əbədidir! Quran LV – 26, 27. Nürşərəfin vəfat tarixi. 1201-ci il»

1201 h.i. = 24.10.1786 – 12.10.1787-ci il.

Abidənin çatma hissəsində zanbaq, kənar haşiyələrdə 6 ədəd 8 ləçəkli rozetka həkk olunmuşdur. Kitabənin aşağı hissəsində qayçı və naməlum təsvir vardır.

5. Yuxarıdan çatma tağla tamamlanan və ağ daşdan hazırlanan başdaşı (59 x 33 x 7 sm) formalı beşinci xatirə abidəsinin çatma hissəsində zanbaq, kənar haşiyələrində isə nəbati və həndəsi ornamentlər həkk olunmuşdur. Başdaşının mərkəzi hissəsində ərəb dilində yazılan kitabənin mətni belədir: «[O] əbədidir! Quran XXVIII –88. Mərhumə Həvva xanımın vəfat tarixi. 1202-ci il».

1202 h.i. = 13.10.1787 – 01.10.1788-ci il.

Kitabənin sonundakı çərçivədə qayçı və naməlum təsvir, təsvirin altında isə 885 rəqəmi həkk olunmuşdur. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi kitabə hicri 1202-ci ildə (1788-ci il) yazılmışdır. Ona görə də 885 rəqəmini onun tarixinə aid etmək olmaz. Həmçinin, kitabənin paleoqrafiya xüsusiyyətləri, ətrafda indiyədək qalan və XVIII yüzilliyə aid olan digər məzar kitabələri ilə bir sıra oxşar cəhətləri də onu hicri 885-ci ilə (miladi 1480-ci il) aid etməyə imkan vermir. Hələlik bu rəqəmin başdaşı üzərində nə məqsədlə yazıldığını aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır.

Tədqiqatlarımız göstərir ki, Naxçıvan ərazisində başdaşlar üzərində həkk edilən xatirə kitabələri əsasən Quranın LV («ər-Rəhman») surəsinin 26-27-ci ayələri ilə başlanır. Bu məzar kitabəsinin üzərində qeyd olunan ayə (XXVIII-88) ilə başlanan xatirə kitabəsi Ordubad şəhərində bir epitafiya nəzərə alınmazsa Muxtar Respublikanın başqa heç bir yerində rast gəlinməmişdir.

6. Sarımtıl mərmərdən hazırlanmış başqa bir başdaşı formalı xatirə abidəsinin baş tərəfi sınıb itdiyi üçün üzərində yazılan kitabə tam qalmamışdır. Ancaq orada qalan iki sözbə əsasən aydın olar ki, kitabənin əvvəlində Qurani Kərimin «ər-Rəhman» surəsindən 26, 27-ci ayələr yazılıbmış. Kitabənin qalan hissəsinin tərcüməsi belədir: «Mərhum, bağışlanmış Həm-

zəli. 1222-ci ildə».

1222 h.i. = 11.03.1807 – 27.02. 1808-ci il.

Müxtəlif növ daşlardan hazırlanmış, üzərində nəfis ornamentlər və ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə kitabələr həkk edilmiş bu xatirə abidələri yerli ustaların əməyinin məhsulu olmaqla ərəzidə bədii daşyonma sənətinin yüksək inkişaf səviyyəindən xəbər verirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azər nəşr, 1993, 301 s.
2. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
3. Miller K. Yakındoğu kervansarayları. Tərcümə eden: A.Öztürk, Ş.Uzluk // İpek yolu dergisi, 2002, s. 122-166.
4. Закарий Акулиский. Дневник. Ереван, 1939.
5. Мухтаров А. Намогильные кайраки с женскими именами (XIV-XVI вв). В кн. Древность и средневековые народов Средней Азии. История и культура. М.: Наука, 1978, с. 69-76.
6. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. 3, Баку: Йени няшрляр еви, 2001, 216 с.
7. Сысоев В.М. Древности Нахичеванской ССР / Отдельный оттиск. Из 4-го выпуска Известий "Азкомстарис"а, Баку, 1928, с.123-215.
8. Шихсаидов А. Эпитафические памятники Дагестана X-XVII вв. как исторический источник. М.: Наука, 1984, с. 464.

Гаджифахраддин Сафарли

ВЕРХНИЙ АЙЛИС: ИСТОРИЯ, ПАМЯТНИКИ

В статье сообщается об истории и памятниках села Верхний Айлис. Отмечается, что в средние века село Верхний Айлис был городом. Сефевидский правитель Шах Аббас I построил там мечеть, медресе, мост и т.п. Также в статье говорится о мусульманских эпитафических памятниках, сохранившихся в селе до наших дней.

Hajifakhraddin Safarli

HEAD AYLIS: IT` S HISTORY, MONUMENTS

The article deals with the history and monuments of Head Aylis village of Ordubad region. It is noticed that Head Aylis was a little city during middle ages and mosque, madrasa, bridge were built. Also it deals with some Moslem epigraphic monuments which exist till now.